

А.А. Марозава (Мінск)

**ВАРЫЯНТЫ БУРШТЫН І ЯНТАР:
ДА ПРАБЛЕМЫ ЛЕКСІЧНАЙ НОРМЫ**

На працягу стагоддзяў беларускія землі развіваліся, займаючы сярэдзіннае становішча паміж землямі літоўскімі, польскімі і рускімі. Таму значная роля ў іх развіцці належала ўзаемаўплыву культур, якое суправаджалася кантактаваннем моў, што знайшло сваё адлюстраванне ў лексічнай сістэме сучаснай беларускай мовы.

Агульнасць матэрыяльнай культуры выяўлялася, сярод іншага, у тым, што прадстаўнікі заможных саслоўяў у якасці ўпрыгожанняў насілі рэчы, зробленыя са скамянелай смалы. І хоць падобныя вырабы археолагі знаходзяць і на тэрыторыі сучаснай Беларусі, словы для іх абазначэння ў беларускую мову прыйшлі ў выніку запазычання з суседніх моў. Паколькі

моў-крыніц было некалькі, а словы служылі для называння адной прыроднай рэаліі, натуральным чынам складваліся ўмовы для канкурэнцыі намінацый, а значыць і для адносін лексічнай варыянтнасці. У сучаснай беларускай мове такімі лексічнымі варыянтамі з'яўляюцца лексемы *бурштын* і *янтар*.

Функцыянаванне слова *бурштын* засведчана ў мове ўжо ў старабеларускі перыяд. У “Лексіконе славенароскім” Памвы Бярынды (Куцейна, 1653) знаходзім указанне на яго як на агульную назву для ўсіх скамянелых смол хвойных дрэў. Атрымліваецца, што назва *бурштын* уступала ў гіпанімічныя адносіны з астатнімі найменнямі, утвараючы своеасаблівую іерархічную структуру. Цікавым падаецца той факт, што запазычанае слова *бурштын* служыць для тлумачэння слова *ілектронь*, якое ў сваю чаргу таксама з'яўляецца запазычаннем і мае тое самае значэнне. Відаць, грэцызм успрымаўся як адзнака кніжнага стылю, паколькі ў названы перыяд перасталі карыстацца ў пісьмовай і перакладчыцкай практыцы грэчаскай мовай. На першы план выйшла мова польская як крыніца новай лексікі і як мова-пасрэдніца паміж старабеларускай і заходнееўрапейскімі.

Указаннем на мову-крыніцу слова *бурштын* служыць збег зычных (ршт), характэрны для лексікі германскага паходжання. Аднак у вызначэнні шляху запазычання думкі даследчыкаў разыходзяцца. Большасць указвае, што запазычанне адбылося праз польскую мову: (польскае *bursztyń*) з ніжне-нямецкай (*Bornstēn*, ням. *Bernstein*, літаральна ‘палаючы камень’) [6, с. 421]. Аднак, зыходзячы з націску, можна вывесці слова непасрэдна з нямецкай мовы. Назва магла быць запазычана адначасова ў польскую і беларускую мовы разам з вырабамі з бурштыну ў выніку гандлёвых сувязей.

У XIX ст. у якасці агульнага наймення для скамянелай смалы хвойных дрэў захавалася толькі слова *бурштын*. Да таго ж за працяглы час яго бытавання ў мове ўжо сфарміравалася гняздо аднакаранёвых лексем. Так, у слоўніку І.І. Насовіча побач са словам *бурштынъ* [3, с. 39] адзначаны таксама вытворныя ад гэтага ж караня *брушты*нка*, *брушты*нный*, *брушты*новый* [3, с. 35]. Акрамя таго, паступова слова *бурштын* пачало з'яўляцца на старонках навуковых выданняў не толькі ўласналінгвістычнага характару. У 1881 г. выйшла ў свет кніга М. Нікіфароўскага “Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии” (Віцебск, 1895). Гэтае выданне стала адной з першых этнаграфічных крыніц, у якой абзначыліся межы тэрытарыяльнага функцыянавання лексемы на беларускіх землях.

На мяжы XIX і XX стст. словы *бурштын* і *янтар* яшчэ не ўступілі ў адносіны варыянтнасці. Слова *янтар*, нягледзячы на яго вядомасць на тэрыторыі рассялення беларусаў, ужывалася ў асноўным не для патрэб прамой намінацыі, а толькі як сродак тлумачэння лексемы *бурштын* праз падбор сіноніма з блізкароднаснай мовы. Спрыяльным часам для пашырэння намінацыйнай магчымасці слова *янтар* у мове стаў нашаніўскі пе-

рыяд, калі склаліся ўмовы для шырокага ўжывання без абмежавання лексікі самага рознага кшталту. У гэты перыяд абодва варыянты атрымалі роўныя магчымасці для замацавання ў мове ў якасці лексічнай нормы, аднак сітуацыя не змянілася. Матэрыялы газеты “Наша ніва” не ўтрымліваюць выпадкаў выкарыстання ні слова *бурыштын*, ні слова *янтар*. Адпаведна, нельга вызначыць ні частату іх ужывання, ні функцыянальную ролю кожнага са слоў. Незапатрабаванасць у лексемах можна патлумачыць тым, што ў акрэслены час у самім грамадстве не існавала попыту на каштоўныя вырабы з дадзенага матэрыялу.

Найменні выступалі толькі як прадмет лінгвістычных даследаванняў у навуковых працах (праца В. Вольскага “Пра словы нямецкага паходжання ў беларускай мове”, перакладныя слоўнікі 20-х гг., выпускі навуковай тэрміналогіі). Ва ўсіх згаданых крыніцах паслядоўна прасочваецца адна заканамернасць – дакладнае аднясенне слова *бурыштын* да беларускамоўнага, а слова *янтар* – да рускамоўнага сродку: *Янтарь – бурыштын, бруштын, янтар* [4, с. 703]; *янтарь – бурыштын* [1, с. 243].

Толькі пачынаючы з 30-х гг. XX ст. слова *янтар* усё часцей пачало ўжывацца як варыянт да слова *бурыштын*. Перагрупаванне лексікі было выклікана зменамі ў моўнай палітыцы СССР, накіраванай на збліжэнне моў. Паколькі лексема *янтар* з’яўляецца агульнай для лексічнага фонду рускай і беларускай моў, на працягу ўсяго савецкага перыяду яе функцыянаванне вызначалася найбольшай актыўнасцю. Пры гэтым неабходна адзначыць некалькі момантаў адносна спецыфікі ўжывання варыянтаў *янтар* і *бурыштын*.

Па-першае, словы засталіся прыналежнасцю літаратурнай формы нацыянальнай мовы. У дыялектных слоўніках XX ст. (Чэрвеньшчыны, усходняй Магілёўшчыны, Брэстчыны, Тураўскім, Мінска-маладзечанскіх гаворак, Ф.М. Янкоўскага і інш.) няма фіксацыі ніводнага з іх. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак таксама не ілюструе распаўсюджанне слоў на тэрыторыі Беларусі, паколькі на момант яго складання вырабы з бурштыну не былі важнай часткай традыцыйнага быту насельніцтва.

Па-другое, у літаратуры савецкага перыяду варыянты *бурыштын* і *янтар* ужываліся ў асноўным для стварэння мастацкага вобраза. Прыём пабудаваны на тым, што ў лексічным значэнні слоў ёсць указанне на жоўты колер: *бурыштын* ‘скамянелая, жоўтая, празрыстая смала хвойных дрэў, якая ўжываецца для вырабу розных аздоб’ [5, т. 1, с. 424] і *янтар* ‘скамянелая, звычайна жоўтага колеру розных адценняў, смала хвойных дрэў, якая ўжываецца для вырабу розных аздоб; бурштын’ [5, т. 5, кн. 2, с. 501].

Іменна адсылка да колеру ляжыць у аснове лексічнага значэння. Можна заўважыць, што азначэнні абодвух назваў амаль цалкам дубліруюцца. Розніца заключаецца ў тым, што слова *бурыштын* тлумачыцца апісальным спосабам, а слова *янтар* двума спосабамі: асноўным – апісальным і дадатковым – праз падбор іншамоўнага адпаведніка. Гэтая

рознiца якраз i ўказвае на нераўнапраўнае функцыянаванне варыянтаў у мове, калi перавага аддаецца аднаму з iх, у дадзеным выпадку слову *бурштын*. Падобным чынам адлюстраваны абодва словы ў Беларускай Савецкай энцыклапедыi i Беларускай энцыклапедыi (слова *янтар* уводзiцца пры дапамозе спасылкi *тое, што i*), у перакладных руска-беларускiх слоўнiках слова *янтар* (*янтарны*) ставiцца на другое месца.

Перакладныя слоўнiкi пачатку XXI ст. яшчэ фiксуюць абодва варыянты, аднак на першае месца паслядоўна ставiцца слова *бурштын* i вытворныя ад яго. Значыць, у сучаснай беларускай мове перавага аддаецца лексеме *бурштын*, якая ў апошнiя дзесяцiгоддзi пачала ўжывацца ва ўсiх значэннях i кантэкстах (*бурштынавы пакой, кiслата, масла*). Слова застаецца актыўным лексiчным сродкам пераважна ў публiцыстычных тэкстах: *Дзюсельдорфскае архiтэктурнае бюро Rhode-Kellermann-Wawrowski прапанавала ў якасцi асноўнай мастацкай тэмы для арэны ў партовым Гданьску вобраз бурштыну, якiм славіцца Балтыйскае мора* (Наша Нiва. – 2012. – 13 чэрвеня. – С. 11). У мастацкiх тэкстах па-ранейшаму служыць для стварэння вобраза на аснове метафарычнага пераносу (паводле колеру, формы, структуры): *Хто слязу залатую з веяў / у бурштын пераплавиць змог?* (Э. Акулiн. Марыя Магдалена // Лiтаратурная Беларусь. – 2012. – 21 снежня. – С. 13).

Матэрыялы беларускага нацыянальнага корпуса змяшчаюць 88 iлюстрацый ужывання варыянта *бурштын* i толькi 7 – *янтар*. Пры гэтым у палове выпадкаў слова ўжываецца як уласнае iмя (мянушка, назва магазiна), або як указанне на матэрыял (камень або гатунак). Цi з'яўляецца гэта паказчыкам таго, што ў функцыянаванні слова *янтар* назiраецца тэндэнцыя да выхаду яго з актыўнага фонду беларускай мовы? Магчыма, адказ на гэтае пытанне даўно даў Уладзiмiр Караткевiч у сваiм эсэ “Казкi Янтарнай краiны”: “Памiж латгальскiмi азэрамі i Балтыйскiм морам ляжыць **Янтарная краiна**. I ўсё на гэтай зямлi мае **янтарны** колер. I валасы ў людзей, i свежыя зрубы, i нават нiва...” [2, с. 14]. Пасля публiкацый аўтару часта задавалi пытанне: чаму ён выкарыстаў словы *янтарны* i *янтар*, а не *бурштын*. У адным з iнтэрв'ю прагучала наступнае абгрунтаванне: эсэ прысвечана Латвii, што абумовiла выбар варыянта. Паколькi янтар заўсёды лiчыўся адной з вiзитных картак гэтай краiны, можна лiчыць, што слова выступае ў якасцi экзатызма пры апiсаннi мясцовага каларыту. Слова *янтар* з'яўляецца балтызмам па паходжаннi i разам з тым вядомае лексiчнай сiстэме беларускай мовы. Таму i сённа яго ўжыванне ў падобных кантэкстах лагiчна апраўдана: *Шмат мерапрыемстваў праводзiлася i ў Мiнску: выстаўка латвiйскага бурштыну, выстаўка сучаснага латвiйскага мастацтва, тыдзень латвiйскага кiно...* (ЛiМ. – 2015. – 26 чэрвеня. – С. 2).

Ва ўсходнеславянскiх мовах статус слоў *бурштын* i *янтар* неаднолькавы: у беларускай i ўкраiнскай слова *бурштын* належыць да

агульнаўжывальнай лексікі, а ў рускай мове адпаведнікам да яго выступае слова *янтарь*. Гістарычныя ўмовы развіцця беларускай мовы і дзеянне экстралінгвістычных фактараў спрыялі актыўнаму пашырэнню слова *янтар* як альтэрнатыўнага наймення. Аднак на сучасным этапе яно пачало страчваць актуальнасць і выходзіць з актыўнага ўжытку. На практыцы перавага аддаецца лексеме *бурытын*, якая пачала ўжывацца як адзіны лексічны сродак ва ўсіх кантэкстах.

Літаратура

1. Беларуская навуковая тэрміналогія ў 4-х кнігах. Кн. 4. – Практычны беларускі вайсковы слоўнік (1927). – Менск: Arche, 2010. – С. 7 – 256.
2. Караткевіч, У. Казкі Янтарнай краіны / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. Т. 8. – Кн. 2. – Мінск, 1991. – С. 14–47.
3. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1983. – 792 с.
4. Некрашэвіч, С. Расійска-беларускі слоўнік. Выданне другое, папраўленае / С. Некрашэвіч, М. Байкоў. – Менск, 2010. – 704 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977 – 1983.
6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. А–Б / [В.У. Мартынаў, А.Я. Супрун, Г.А. Цыхун і інш.; рэд. В.У. Мартынаў]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 440 с.